

UDC 811.411.21-112'25:27-23

TOWARDS THE PROBLEM OF EXISTENCE OF THE PRE-ISLAMIC ARABIC TRANSLATION OF THE BIBLE

A. Matskevych

PhD (Philology)

Associate Professor

Ivan Franko National University of Lviv

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

andrii.matskevych@lnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1378-1881

The article traces the problem of emergence of the Arabic written translations of biblical texts. There is a generally accepted idea about the period of formation of Islam (i.e., the early 7th century) as the starting point after which the first written Arabic translations of biblical texts might have appeared. Accordingly, the oldest written Arabic translations of biblical texts date back to the 8th century, although a generally accepted translation of the Bible among Arabs did not exist even in the 10th century. The traditional approach to the date of the first written Arabic translations of biblical texts is based on the belief that before the emergence of Islam Arabs had a developed oral tradition of storytelling, and thus the ideas of Christianity and biblical texts could have circulated orally in Arabic. Therefore, this approach suggests that the oral storytelling was the source for the numerous Christian reminiscences in the Qur'an, such as references to events or figures of the Gospels (e.g., St. Mary and the Annunciation, Jesus and his miracles), as well as for inaccurate quotations from the Torah and the Psalms. On the other hand, the traditional Islam recognizes such reminiscences as confirmation of the divinity of the Qur'an as a revelation that the Prophet Muhammad – the founder of Islam – received from the same God who had sent a similar biblical revelation to Christians. At the same time, the fact that there is no real evidence of the existence of written Arabic translations of biblical texts in

© 2024 A. Matskevych; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

the pre-Islamic period serves as a basis for scientific confirmation of the traditional approach. This raises a hypothesis about the possibility of finding the above-mentioned evidence in the future. This hypothesis is based on the facts of the historical and religious context in pre-Islamic Arabia. It is believed that before the formation of Islam in Arabia, Arab missionaries played an active role in spreading the ideas of Christianity. The activities of these missionaries influenced the development of the Arabic writing, which is reflected in numerous inscriptions and graffiti. It is quite probable that the first written Arabic translations of biblical texts could have appeared within the context of the developed Christian community with the writing system. The preservation of such hypothetical translations was complicated by the turbulent history of the Arab world which affected local Christian monasteries where pre-Islamic Arabic written translations of biblical texts could have been preserved.

Keywords: Bible, pre-Islamic period, Qur'an, epigraphy

А. Р. Мацкевич

ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ АРАБСЬКОГО ДОІСЛАМСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ БІБЛІЇ

Вступ. Біблія, або книги Святого Письма, – сукупність текстів, що, окрім основоположної ролі для християнства, мають тривалу і багату історію перекладів, серед яких арабські посідають особливе місце.

Актуальність дослідження арабських біблійних текстів у XVI ст. висловив нідерландський учений Ерпеніус (Erpenius, 1584–1624), який вважав, що, оскільки арабська мова дуже схожа на давньоєврейську, дослідження арабського лексикону може бути корисним для кращого розуміння оригінальних давньоєврейських біблійних писань [Versteegh 1997, 3].

Ерпеніус ґрунтувався на переконанні, загальноприйнятому в тодішній християнській Європі, що всі мови світу походять від давньоєврейської, – як наслідок, генеалогічно арабська, сирійська та арамейська мови були у привілейованому становищі щодо інших мов як прямі нащадки біблійного івриту – “божественної мови”, а тому вивчення арабської могло сприяти вивченню давньоєврейської [Hamilton 2006, 166]. Також поширеною була думка, яка проіснувала аж до XVIII ст., що Книга Йова, одна з найдавніших у Старому Заповіті, була в оригіналі записана арабською, а значить, її вивчення могло б допомогти у тлумаченні важкозрозумілих місць у цій Книзі [Hamilton 2006, 167]. У дослідженні Нового

Заповіту також вважалося, що арабська – ключ до первісної сирійської версії цієї біблійної частини, що може розкрити варіанти для інтерпретацій задля покращення традиційного латинського перекладу – Вульгати (наслідком цього стало включення арабського перекладу до таких видань Біблії, як Лондонська (1653–1657) та Паризька Поліглотти (1629–1645)) [Hamilton 2006, 167].

Ще раніше потребу залучення арабської до біблійних студій зрозуміли середньовічні юдейські філологи (наприклад, Єгуда ібн Курайш (Yehuda ibn Quraysh, прибіл. 900 р.)): як мешканці Арабського халіфату, вони жили у трилінгвальному вимірі, що був сприятливим для спостережень (які ввійшли в межі юдейської граматичної традиції) над спільними й відмінними рисами арабської (рідна мова), давньоєврейської (мова священних текстів та коментарів і тлумачень до них) та арамейської [Versteegh 1997, 3–4].

У XVII ст. потребу вивчення арабської разом із давньоєврейською в курсі біблійних студій було піддано сумніву, зокрема французький учений Жозеф Жюст Скалігер (Joseph Justus Scaliger) висловив думку, що арабська – це передусім мова ісламу, тому її варто вивчати для кращого розуміння Корану, із залученням відповідних мусульманських джерел (звідси ж пропозиція вивчення арабської разом з іншими мовами ісламу – перською та турецькою) [Hamilton 2006, 167]. Проте такий підхід загострює іншу проблематику, що залишається дискусійною до сьогодні, а саме наявність у тексті Корану численних ремінісценцій із біблійних текстів.

Виклад основного матеріалу. У Корані можна, зокрема, знайти яскраво відображене Євангеліє ('Injīl), а саме його дійових осіб (Ісус, Марія, Іоанн Хреститель, Захарій, апостоли) та події (Благовіщення, Ісусові чудеса) [Carra De Vaux, Anawati 1986, 1205]; невелику кількість неточних цитат із Тори – Мойсеевого П'ятикнижжя (at-Tawrāt) [Lazarus-Yafeh 2000, 393–394], а також згадки та цитати Давидових псалмів (az-Zabūr) [Horovitz, Firestone 2002, 372]. Мусульманська традиція пояснює біблійні ремінісценції в Корані істинністю одкровення, що пророк Мухаммад дістав від того самого Бога, який явив відповідні біблійні тексти християнам [Carra De Vaux, Anawati 1986, 1205]. Натомість наука досі намагається відповісти на питання, чи існував арабський переклад біблійних текстів у доісламську епоху (до початку VII ст. н. е.)

[Carra De Vaux, Anawati 1986, 1205]. Відповідь на це питання актуалізує не тільки проблему розуміння релігійної ситуації, у якій розвивався доісламський Арабський Схід, а й труднощі пояснення окремих аспектів історії арабської мови, зокрема розвитку її графічної системи як потенційного засобу фіксації давніх перекладів біблійного тексту.

Існування доісламських арабських перекладів Біблії чи її частин або заперечується, або вважається можливим на правах наукової гіпотези. Наприклад, Густав фон Грюнебаум стверджує, що “відповідь на питання про існування доісламського арабського перекладу Біблії має бути, безсумнівно, заперечною; це ж стосується й наполегливого переконання, що арабська Біблія з’явилася в районі Хіри (al-Ḥīra – місто в Південному Іраку. – *Прим. авт.*) приблизно в 620 р. Псалми і Євангеліє стали доступні арабською мовою не раніше VIII ст., а вельми поширеного перекладу всієї Біблії не існувало навіть у X ст.” [Von Grunebaum 2009, 26]. Обґрунтованість такої позиції полягає в тому, що доісламські араби загалом мали розвинену усну традицію переказів (прозову та поетичну): навіть Коран за життя Мухаммада існував насамперед усно – записи якщо й робилися, то тільки для кращого запам’ятовування і приватного використання професійними оповідачами (ḡawīn), що відображає той спосіб існування текстів, до якого були звиклі араби, тож і доісламські переклади Біблії існували радше в усній формі¹, і лише з появою письмових версій Корану у другій половині VII ст. (тобто після смерті Мухаммада), ймовірно, арабські християни забажали також записати Біблію в перекладі для себе [Griffith Sidney 2013, 9–10, 19]. Зрештою, саме така наукова позиція підкріплена фактами: наразі не знайдено арабські переклади Біблії чи її частин, які б сягали доісламських часів. Наприклад, одними з найдавніших зразків арабського перекладу Євангелія є рукописи VIII–IX ст., що були перекладені з грецької і походять із лаври Святого Сави (dayr Mār Sābā) на Західному березі річки Йордан або з місцевості поруч [Carra De

¹ З цього погляду, у контексті біблійних ремінісценцій у Корані, Ярема Полотнюк вказує, що “надто велика кількість фактичних помилок у питаннях, що торкаються християнського віровчення та ритуалу [в Корані], переконує нас у тому, що свої відомості про християнство та іудаїзм Мохаммед почерпнув не з книг, а з усних розмов” [Полотнюк 1990, 125].

Vaux, Anawati 1986, 1205]. Ще один приклад: фрагмент арабського перекладу Псалмів (псалом 78, вірші 20–31, 51–61), виконаний грецьким маюскулом і датований (на основі палеографічних особливостей) VIII ст., що становить чи не найдавніший зразок християнсько-арабської літератури, був знайдений Бруно Вайолетом (Bruno Violet) наприкінці XIX ст. в Дамаску в “Куполі скарбниці” (Qubbat al-ḥazna) – в одній із будівель мечеті Омеядів [Mearns 1914, 25–26; Horovitz, Firestone 2002, 372]. Водночас перший переклад Тори арабською (з використанням єврейського алфавіту) здійснив у X ст. Саад’я Бен Йосеф (882–942), відомий також як Саїд (Абі) Якуб Юсуф аль-Фаюмі (Sa’īd ‘Abī Ya‘qūb Yūsuf al-Fayūmī), – юдейський теолог і філософ, чия праця (оновлені видання якої існують до сьогодні) стала аналогом Вульгати для арабомовних юдеїв, самаритян та Коптської церкви [Fenton 1995, 661; Horovitz, Firestone 2002, 372]; однак загалом невідомо, чи середньовічні мусульмани мали доступ до арабського перекладу Тори, – наприклад, Гава Лазарус-Яфе вважає, що більшість їхньої інформації, імовірно, була почерпнута від юдеїв усно аж до XV ст., хоча винятками могли б бути Ібн Кутайба (Ibn Qutaiba, IX ст.) та Ібн Хазм (Ibn Ḥazm, XI ст.), які, можливо, мали арабський переклад окремих частин єврейської Біблії [Lazarus-Yafeh 2000, 394].

Щодо міркувань про можливість існування до ісламу арабських письмових перекладів біблійних текстів, то вони становлять сферу наукової гіпотези, пов’язаної, зокрема, з місіонерською діяльністю ранніх арабських християн.

Місіонером могла виступати християнська спільнота доісламського Ємену, яка ворогувала з місцевими юдеями і завдяки підтримці Ефіопії (особливо коли вона окупувала Ємен) значно зміцнила свої позиції [Carra De Vaux, Anawati 1986, 1206]. На північному сході Аравії місіонерською діяльністю займалася несторіанська церква, вплив якої сягав півдня Іраку (Хіра), звідки проповідництво поширювалося не тільки завдяки монахам, а й поетам, які були частими гостями володарів тутешнього Лахмідського князівства [Carra De Vaux, Anawati 1986, 1206]. Такі хіджазські поети, як Зайд ібн Амр ібн Нуфайль (Zayd b. ‘Amr b. Nufayl), Варака ібн Навфаль з Мекки (Waraqā b. Nawfal) та Умая ібн Абі ас-Сальт із Таїфа (‘Umauya b. ‘Abī-ṣ-Ṣalt), контактували з християнами Ємену та Сирії, а династія Гасанідів (територія сучасної Йорданії) та їхні підконтрольні племена прийняли монофізитство

[Carra De Vaux, Anawati 1986, 1206]. Водночас загальноприйнято вважати, що християнські ідеї в Аравії поширювалися до ісламу переважно, якщо не повністю, усно [Carra De Vaux, Anawati 1986, 1206]. Однак саме християнські риси давньоарабських написів IV–VI ст. н. е., що були знайдені, зокрема, у давніх церквах і складалися місцевими християнами (наприклад, дві епіграфічні пам'ятки (написи на камінні, виконані арабською графікою), знайдені на північному сході Йорданії (Qaṣr Burqu') та на північному заході Саудівської Аравії (Dūmat al-Jandal), що датуються відповідно VI–VII ст. н. е. та серединою VI ст. н. е., – обидва написи вважаються виконаними арабськими християнами, оскільки містять зображення хреста та слово 'l-'lh (al-'ilāh) – стандартне доісламське позначення християнського Бога; значення обох написів пов'язане з бажальною формулою ḍkr 'l-'lh (ḍakara al-'ilāh) “нехай пом'яне Бог [ім'я людини]” [Al-Shdaifat et al. 2017; Nehmé 2017, 124–131; Al-Jallad 2022]), можуть свідчити, що у створенні арабського письма значну роль відіграли християнські місіонери, які, відповідно, мали змогу донести до арабів доісламської епохи текст і смисл Святого Письма не тільки усно, а й письмово [Белова 1979, 62]. Один із доказів на користь цієї версії висловлює Анна Белова, яка стверджує, що “в арабських переказах ісламського періоду серед перших, хто писав по-арабськи, згадуються Зейд ібн Хамад [Zayd b. Ḥamād] (початок VI ст. н. е.) та його син – поет Аді [‘Adī]. Обидва були християнами з Хіри. Один з істориків більш детально вказує, що Аді писав кількома племінними діалектами” [Белова 1979, 2]. Водночас сам факт існування письма в арабів ще до ісламу заперечується мусульманською традицією, яка, підкреслюючи силу дива одкровення, постулює неписьменність і Мухаммада², і його суспільства впродовж усієї

² Багатозначне слово 'ummi, означення Мухаммада в Корані (7:157), мусульманська традиція тлумачить як “неграмотний”, тобто “такий, який не вміє читати й писати”, – отже, підкреслюється не тільки чудо одкровення (висока літературна форма якого мала б бути недоступна неписьменній людині), а й нездатність Мухаммада займатися плагіатом юдейсько-християнських писань; науковий підхід та неортодоксальне мусульманське богослів'я не поділяють упевненості мусульманської традиції: чи міг Мухаммад як успішний мекканський торговець не вміти писати й читати? Відповідь варто шукати в інших численних значеннях слова 'ummi, яке може означати і “язичник” або “той, хто не має

історії, аж до появи ісламу [Versteegh 1997, 54; Geoffroy 2000]. Історичні ж факти вказують на протилежне: найдавніші написи арабською мовою (або прото- / ранньоарабською) були зроблені алфавітом інших мов, зокрема південноарабським епіграфічним письмом (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.), арамейською (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.), набатейською (I–IV ст. н. е.) [Versteegh 1997, 26–33]. Як стверджує Кіс Ферстер, цілком імовірно, що створення власне арабського письма розпочалося у II ст. н. е., а вже в VI ст. н. е. письмо було досить поширеним явищем у містах Аравійського півострова, зокрема в Мецці та (меншою мірою) Медині [Versteegh 1997, 33, 54]. Основним стимулом для розвитку письма в містах було не місіонерство, а торгівля, що становила основу життя в Мецці та спонукала жителів, місцевих торгівців, вести письмовий облік їхніх справ (навіть у Корані – 2:282³ – відображено

Писання”, а отже, Мухаммад як nabī ʾummi – це Пророк, посланий до язичників, тобто до людей без Писання; інший варіант тлумачення ʾummi – “мекканець” (ʾummi є похідним прикметником від епітета Мекки – ʾummi al-qurā – “Матір міст”), тобто Мухаммед як мешканець Мекки; ще один варіант тлумачення ʾummi – “той, що стосується народів / націй” (ʾummi як похідний прикметник від форми множини (ʾumam – “народи / нації”) іменника ʾumma), а значить, Мухаммад – Посланець не тільки для арабів, а й для решти народів [Geoffroy 2000].

³ “О ви, які увірували! Коли ви даєте одне одному в позику на визначений час, запишіть це. Хай писар правильно для вас запише [це]. Хай писар не противиться, щоб писати так, як навчив його Бог: хай він пише, хай позичальник диктує, хай боїться він Бога, Господа свого, і хай нічого не применшує. Якщо позичальник безрозсудний чи немічний або він не може диктувати, тоді хай правильно диктує його опікун. Покличте з-поміж вас двох чоловіків як свідків. Якщо нема двох чоловіків, тоді [покличте] чоловіка і двох жінок, яких ви погодили як свідків: якщо одна з жінок буде забуватись, то інша нагадає їй. Хай не противляться свідки, коли їх кличуть. Не нехуйте записувати [позику] – велику чи малу – та її термін: так справедливіше перед Богом, надійніше для свідчення і краще для вашої впевненості. Однак, якщо це готовий товар, який ви даєте і берете поміж вас власноруч, тоді не буде гріхом для вас не записати його. Шукайте свідків, коли торгуєте одне з одним. Хай не буде кривди писарю та свідку: якщо ж ви вчините [ім кривду], тоді це ваш злочин. Бійтеся Бога, і Він навчить вас, [адже] Бог – Всезнаючий” (переклад з арабської автора).

суспільство, звикле до письмової фіксації, зокрема боргових розписок) [Versteegh 1997, 54].

Однак слід пам'ятати, що перші ранньоарабські написи, які можна вважати зразком саме арабської графіки (незалежно від того, під яким впливом вони виникли – місіонерським, торговельним тощо), виконані у 2-й половині IV–VI ст. н. е., – це дуже короткі, вирізьблені на камені, важкі для тлумачення написи, що загалом характеризуються такими двома проблемами, вирішеними вже після поширення ісламу в VII–VIII ст.: 1) позначення однією літерою двох або більше фонем (наприклад, нерозрізнення сін/шін (*s/š*), сад/дад (*ṣ/d*), ба/та/са/нун/йа (*b/t/ṭ/n/y*), фа/каф (*f/q*), даль/заль (*d/ḍ*), ра/зай (*r/z*), емфатичних та/за (*t/ẓ*) – проблема, успадкована від набатейського письма (як моделі для розвитку арабської графіки), що не містило всіх фонем арабського алфавіту); 2) брак знаків для коротких голосних [Versteegh 1997, 54–56]. Як наслідок, виникають риторичні питання: наскільки таке доісламське ранньоарабське письмо могло бути ефективним засобом для фіксації перекладів біблійних текстів? Чи не є це ще одним доказом на користь усної традиції переказів серед арабів як не тільки ефективнішої, а й зручнішої форми для поширення місіонерсько-християнських ідей до ісламу? Чи не могли доісламські християнські місіонери компенсувати спрощеність арабського письма використанням алфавіту інших мов, наприклад грецької, як це було в разі вищезгаданого фрагмента арабського перекладу Псалмів (VIII ст. н. е.), який знайшов Бруно Вайолет?

Зрештою, ми досі мало що знаємо із впевненістю про доісламську історію арабів [Versteegh 1997, 35; Сурдель Д., Сурдель Ж. 2006, 21], а тому факти, якими оперує історія цього періоду, нашаровуються тільки інтерпретаціями, що не завжди можливо верифікувати. Одна з таких інтерпретацій стосується заснованої наприкінці V ст. лаври Святого Сави на Західному березі Йордану як важливого осередку християнсько-арабської писемності палестинського походження, де були виконані арабські переклади з Біблії, найдавніші з яких датовані VIII–X ст. [Гварамія 1973, 067]. У цьому разі виникає припущення, що ранні арабські біблійні переклади (наприклад, доісламського періоду) могли бути втрачені внаслідок нападів монголів (XIII ст.) та арабських кочових племен (70-ті роки X ст.), що змусили монахів лаври Святого Сави переселитися в більш захищений монастир

Святої Катерини на Синаї (де активна фаза арабських перекладів починається з X ст.); зокрема, у рукописах монастиря Святої Катерини на Синаї можна прочитати арабські прокляття, адресовані тим, хто посягає на ці переклади (“проклятий той, хто забере його [рукопис] із гори Синаї” – maḥrūm man uḥrīju-hu min ṭūr Sīnā) [Гварамія 1973, 067–068]. Напади на монахів були й раніше: Аммоній (автор із IV ст.) в повісті “Вбивство святих отців у Синаї та Раїфі” (існують грецькі, палестинсько-сирійські, слов’янські, арабські та грузинські версії) описує, як у 373 р. кочові племена арабів та блеміїв убили монахів Синайської гори та Раїфської пустелі [Гварамія 1973, 061].

Висновки. Отже, розгляд проблеми доісламського перекладу Біблії або її частин розгортається навколо питання, чи могли такі переклади взагалі здійснюватися: теоретично могли (існувала система письма, спрощена або на основі використання алфавітів інших мов, а також були арабомовні місіонери і загалом арабська християнська спільнота, яка залишила численні зразки доісламської епіграфіки). Проте ми досі не володіємо жодним матеріальним фрагментом такого перекладу, тож, з одного боку, доводиться констатувати, що, найімовірніше, про християнські ідеї араби до ісламу дізнавалися переважно усно, а з іншого – чекати нового археологічного відкриття, подібного до віднайдення сувоїв Мертвого моря у другій пол. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

Белова А. Г. **История арабского языка: Теоретический курс лекций.** Москва, 1979.

Гварамія Р. В. **Арабско-грузинские версии повести Аммония “Убиение св. отцов в Синае и Раифе”.** Тбилиси, 1973.

Полотнюк Я. Священна книга ісламу // **Всесвіт.** № 6. 1990.

Сурдель Д., Сурдель Ж. **Цивилизация классического ислама.** Екатеринбург, 2006.

Al-Jallad A. “May God be Mindful of Yazīd the King”: Further Reflections on the Yazīd Inscription and the Development of Arabic Scripts // **Cultural Interactions in the Mediterranean.** Vol. 5. 2022.

Al-Shdaifat Y., Al-Jallad A., al-Salameen Z., Harahsheh R. An Early Christian Arabic Graffito Mentioning “Yazīd the King” // **Arabian archaeology and epigraphy.** Vol. 28, Issue 2. 2017.

- Carra De Vaux, Anawati G. C.* Indjīl // **The Encyclopaedia of Islam**. 2nd ed., Vol. 3. Leiden – London, 1986.
- Fenton P.-B.* Sa‘adyā Ben Yōsēf // **The Encyclopaedia of Islam**. 2nd ed., Vol. 8. Leiden, 1995.
- Geoffroy E.* Ummī // **The Encyclopaedia of Islam**. 2nd ed., Vol. 10. Leiden, 2000.
- Griffith Sidney H.* When Did the Bible Become an Arabic Scripture? // **Intellectual History of the Islamicate World**. Vol. 1, Issue 1–2. 2013.
- Hamilton A.* Arabic Studies in Europe // **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics**. Vol. 1. Leiden – Boston, 2006.
- Horovitz J., Firestone R.* Zabūr // **The Encyclopaedia of Islam**. 2nd ed., Vol. 11. Leiden, 2002.
- Lazarus-Yafeh H.* Tawrāt // **The Encyclopaedia of Islam**. 2nd ed., Vol. 10. Leiden, 2000.
- Mearns J.* **The Canticles of the Christian Church, Eastern and Western, in early and medieval times**. Cambridge, 1914.
- Nehmé L.* New dated inscriptions (Nabataean and pre-Islamic Arabic) from a site near al-Jawf, ancient Dūmah, Saudi Arabia // **Arabian Epigraphic Notes**. Vol. 3. 2017.
- Versteegh K.* **The Arabic Language**. New York, 1997.
- Von Grunebaum G. E.* **Classical Islam: A History, 600 A.D. to 1258 A.D.** New Brunswick – London, 2009.

REFERENCES

- Belova A. G. (1979), *Istoriya arabskogo yazyka: Teoreticheskiy kurs lektsiy*, Voyennyi institut MO, Moscow. (In Russian).
- Gvaramiia R. V. (1973), *Arabsko-gruzinskiye versii povesti Ammoniya “Ubiyeniye sv. ottsov v Sinaye i Raife”*, Metsnyereba, Tbilisi. (In Arabic, Georgian and Russian).
- Polotnyuk Ya. (1990), “Svyashchenna knyha islamu”, *Vsesvit*, Issue 6, pp. 124–9. (In Ukrainian).
- Surdel D. and Surdel J. (2006), *Tsivilizatsiya klassicheskogo islama*, U-Faktoriya, Ekaterinburg. (In Russian).
- Al-Jallad A. (2022), “‘May God be Mindful of Yazīd the King’: Further Reflections on the Yazīd Inscription and the Development of Arabic Scripts”, *Cultural Interactions in the Mediterranean*, Vol. 5, pp. 195–211.

Al-Shdaifat Y., Al-Jallad A., al-Salameen Z. and Harahsheh R. (2017), “An Early Christian Arabic Graffito Mentioning ‘Yazīd the King’”, *Arabian archaeology and epigraphy*, Vol. 28, Issue 2, pp. 315–24.

Carra De Vaux and Anawati G. C. (1986), “Indjīl”, in *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 3, E. J. Brill, Leiden, Lucaz & Co, London, pp. 1205–8.

Fenton P.-B. (1995), “Sa‘adyā Ben Yōsēf”, in *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 8, E. J. Brill, Leiden, pp. 661–62.

Geoffroy E. (2000), “Ummī”, in *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 10, Brill, Leiden, pp. 863–4.

Griffith Sidney H. (2013), “When Did the Bible Become an Arabic Scripture?”, *Intellectual History of the Islamicate World*, Vol. 1, Issue 1–2, pp. 7–23.

Hamilton A. (2006), “Arabic Studies in Europe”, in *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Vol. 1, Brill, Leiden and Boston, pp. 166–72.

Horovitz J. and Firestone R. (2002), “Zabūr”, in *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 11, Brill, Leiden, pp. 372–3.

Lazarus-Yafeh H. (2000), “Tawrāt”, in *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 10, Brill, Leiden, pp. 393–5.

Mearns J. (1914), *The Canticles of the Christian Church, Eastern and Western, in early and medieval times*, Cambridge University Press, Cambridge.

Nehmé L. (2017), “New dated inscriptions (Nabataean and pre-Islamic Arabic) from a site near al-Jawf, ancient Dūmah, Saudi Arabia”, *Arabian Epigraphic Notes*, Vol. 3, pp. 121–64.

Versteegh K. (1997), *The Arabic Language*, Columbia University Press, New York.

Von Grunebaum G. E. (2009), *Classical Islam: A History, 600 A.D. to 1258 A.D.*, Transaction Publishers, New Brunswick and London.

A. P. Мацкевич

ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ АРАБСЬКОГО ДОІСЛАМСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ БІБЛІЇ

У статті досліджено проблему появи перших письмових арабських перекладів Біблії. Традиційно вважається, що час виникнення ісламу (тобто початок VII ст. н. е.) становить відправну точку, після якої могли з’явитися перші письмові арабські переклади біблійних текстів.

Відповідно до цього, найдавніші письмові арабські переклади біблійних текстів датуються VIII ст., хоча загальноприйнятого перекладу Біблії серед арабів не існувало навіть у X ст. Традиційний підхід до датування перших письмових арабських перекладів біблійних текстів ґрунтується на переконанні, що в доісламську епоху в арабів була розвинена усна традиція переказів, тож ідеї християнства та біблійні тексти могли поширюватися арабською мовою насамперед в усній формі. Отже, цей підхід вказує саме на усні джерела як причину появи численних християнських ремінісценцій у Корані, як-от, зокрема, події та постаті Євангелія (наприклад, Марія і Благовіщення, Ісус і його чудеса), а також неточні цитати з Тори і Псалмів. З іншого боку, в ісламі такі ремінісценції заведено вважати підтвердженням божественності Корану як одкровення, що пророк Мухаммад, засновник ісламу, дістав від Бога, який послав подібне біблійне одкровення християнам. Водночас підставою до наукового підтвердження традиційного підходу є факт браку реальних доказів існування письмових арабських перекладів біблійних текстів у доісламський період. Отже, виникає гіпотеза про можливість віднайдення вищезгаданих доказів у майбутньому. Ця гіпотеза ґрунтується на фактах історичного та релігійного контексту доісламської Аравії. Вважається, що до формування ісламу в Аравії арабські місіонери відігравали активну роль у поширенні ідей християнства. Діяльність цих місіонерів вплинула на розвиток арабської писемності, що відображено в численних написах і графіті. Цілком імовірно, що перші письмові арабські переклади біблійних текстів могли з'явитися в умовах розвиненої християнської спільноти з писемністю. Збереження таких гіпотетичних перекладів ускладнювалося бурхливою історією арабського світу, яка впливала на місцеві християнські монастирі, де могли зберігатися доісламські арабські переклади біблійних текстів.

Ключові слова: Біблія, доісламська епоха, Коран, епіграфіка

Стаття надійшла до редакції 12.09.2023